

Oliko Suojelupoliisin päällikkö KGB:n agentti? Tiedustelututkimuksen metodologiaa

■ Kimmo Rentola

Artikkelissa tarkastellaan yhden tapauksen valossa niitä metodologisia ja kognitiivisia perusteita sekä operatiivisia käytäntöjä ja poliittisia kytkentöjä, jotka on aiheellista tuntea, kun eteen tulee tiedustelupaljastuksia entisen Neuvostoliiton leirin arkistoista. Historiantutkimuksen perinteinen, jo taka-alallekin joutunut lähdekritiikki nousee tällä alueella jälleen arvoonsa, mutta joutuu samalla koetukselle, kun aineistojen nimenomaisena lähtökohtana on estää lähdekritiikin sukuisia tarkastelutapoja.

Syyskuun puolivälissä tuli julki muuan muistiinpano Neuvostoliiton turvallisuuspalvelun KGB:n arkiston asiakirjoista. Sen mukaan Suojelupoliisin päällikkö Arvo Pentti olisi keväällä 1973 merkitty KGB:n agentiksi peitenimellä *Mauri* ja hänelle olisi myönnetty 150 000 markkaa.¹

Ehkä aihe jo uuvuttaa,² sillä otsikot olivat pieniä – tosin myös siitä syystä, ettei uutinen ollut päämedian oma. Mutta tiedustelumailmaan ja perinteisiin isänmaallisiin piireihin iski pommi.

Tiedustelun maailmassa tällainen on isoimman luokan asia. Panoksena on palvelun luotettavuus yhteistyökumppanina ja viime kädessä valtion maine ja perimmäinen kuuluminen. Suojelupoliisi oli perustamisestaan (1949) saakka länsileirissä, myös presidentti Urho Kekkosen kaudella, ja teki parhaansa torjuakseen ensi sijassa Neuvostoliiton vakoilua.³ Suojelupoliisin kansainvälinen maine on suurelta osin nojannut siihen, että toisin kuin muista läntisistä palveluista, sen riveistä KGB:n

ei ole tiedetty värvänneen virkamiehiä, päälliköistä puhumattakaan. ”In the Lubyanka gallery, where the photos of Philby, Ames, Tiedge and others attest the successes of KGB penetration of other countries’ intelligence agencies, no Finnish face appears.”⁴ Eikö siis ollutkaan näin? Mätänikö ensin pää, niin kuin kalassa?

Maanpuolustuspiirejä järkytti, että sodassa kunnostautunut, kahdesti haavoittunut pataljoonankomentaja, Mannerheim-ristin ritari ja vielä asekatkijä olisikin lopulta maanpetoksen tuntumassa. Pentin seuraajan seuraaja Eero Kekomäki pani sopimattoman lahjan rajan kahteen viskipulloon, ja nyt tuollainen summa. Voi-ko olla mahdollistakaan?

Lähdeaineisto

Esille tullut muistiinpano kuuluu niihin tuhansiin lappusiin, joita KGB:n arkistovirkailija Vasili Mitrohin laati vuosina 1972–84 huolehtiessaan ulkomaantiedustelun aineiston siirtämisestä Moskovan keskustasta Lubjankasta kehätien varteen Jasenevon uuteen komeaan virastotaloon. Kertomansa mukaan hän menetti Tšekkoslovakian miehityksen myötä luottamuksensa maansa järjestelmään, alkoi tehdä muistiinpanoja, kuljetti ne työpaikalta kengissään ja kätki datšalleen.

Neuvostoliiton luhistuttua Mitrohin ilmaantui vuonna 1992 näytteet mukanaan Riikaan ja pyrki Yhdysvaltain lähetystön tiedusteluvirkailijoiden puheille. Nämä pyysivät puliukon näköistä ikämiestä poistumaan. Britit sen sijaan uskoivat, hakivat aineiston datšalta ja veivät sen laatijoineen Lontooseen.

1 ”KGB-arkiston asiakirja väittää: Supon päällikölle ”myönnettiin 150 000 markkaa” (toimittaja Juha-Pekka Tikka), *Verkkouutiset* 13.9.2014, <http://www.verkkouutiset.fi/kotimaa/pentti%20asiakirja-25481>.

2 Tähän viittasi Hannu Miettunen, ”On miekkamme ja kilpemme – KGB”, *Turun Sanomat* 20.9.2014.

3 Ks. Kimmo Rentola, ”Suojelupoliisi kylmässä sodassa 1949–1991”, teoksessa *Ratakatu 12*, toim. Matti Simola (Helsinki: WSOY 2009). Faktatieto on jäljempänä enimmäkseen poimittu tästä.

4 Paul Lever, ”Ratakatu 12: Suojelupoliisi 1949–2009” (book review), *The RUSI Journal* 157 (April/ May 2012): 2, 81–82. Sir Paul Lever on Suomen-kautensa jälkeen toiminut mm. Britannian eri virastojen välisen Joint Intelligence Committeeen puheenjohtajana.

Aineistossa oli tuhansien KGB:n agenttien nimet ja peitenimet sekä tietoja heidän ja tiedustelu-upseerien toiminnasta kymmenissä maissa. Näin laaja paljastus tuntui mahdottomalta. Kun tietoa tapauksesta tihkui Saksassa julki vuonna 1996, Venäjän ulkomaantiedustelun tiedottaja Tatjana Samolis pilkkasi uutista: pötyä, ei kukaan voi tietää noin monta agenttia. Pian hymy hyytyi.⁵

Britit jakoivat tietoja ystäväpalveluilleen. Suojelupoliisin esitutkintatapauksen lukumäärän hyppäys 1993–94 (yhteensä 17 tapausta) liittyy tähän aineistoon.⁶ Syytteitä ei Suomessa nostettu, eikä juuri muuallakaan, sillä aineisto on ongelmallinen. Ei ole vakavasti kiistetty, että Mitrohinin muistiinpanot ovat sikäli aitoja, että hän ne todella kirjoitti aidoista asiakirjoista. Kyseessä on kuitenkin valikoima, joskin hyvin suuri: pohjana oli aineisto, joka kulki Mitrohinin silmien editse, ja mukaan tulivat aiheet ja tapaukset, jotka kiinnostivat häntä. Merkinnät eivät aina ole sanatarkkoja, ja useimmiten niistä puuttuu arvioinnin kannalta olennaisia tietoja, kuten otsikko, laatija ja päiväys. Pelkkä peitenimi ei todista, että asianomainen olisi tehnyt jotain konkreettista KGB:n hyväksi. Moni jäi mielenkiinnon ja kehittelyn eli kultivoinnin kohteeksi ilman tulosta.

Historiantutkimuksen tarpeisiin tällainen aineisto toki kelpaa, kun ymmärtää sen rajoitukset.⁷ Antiikkia tai Kaksoisvirran maata tutkitaan vastaavien ja vajaanpien sirpaleiden poh-

jalta. Britannian tiedustelupalvelun SIS:n luvalla aineistosta tehtiin ensin useita kirjoja, ja nyt pääosa materiaalista on tullut saataville Churchillin arkistoon Cambridgeen. Nähtävillä annetaan kopioita liuskoista, joille Mitrohin kirjoitti muistiinpanonsa puhtaaksi. Prosessi loi virhelähteen, sillä hän näyttää joskus lukeneen omaa käsialaansa väärin. Peitenimi *Heinon* oikeaksi nimeksi on tullut Pekka Nigte, vaikka annettujen tietojen valossa kyseessä oli urheilumies ja TUL-lehden päätoimittaja Pekka Hurme.⁸ Huonolla käsialalla Хурме voidaan helposti lukea Нигте. Tahaton virhe todistaa aitoutta: tietoisessa väärentämisessä tuollaista tuskin sattuisi.

Mitrohinin aineisto ei anna kattavaa kuvaa KGB:n kontakteista Suomessa. Suomalaisnimiä peitenimeen on Cambridgestä löytynyt nelisenkymmentä, vaikka KGB:n poliittisia kontakteja tunnetaan paljon enemmän. Aineiston pääpaino ei ole politiikassa, vaan KGB:n muiden tiedustelulinjojen aktiviteeteissa. Mitrohinin eteen tuli pääasiassa päättyneitä operaatioita.

Mauri

Maurista tietoa on liuskan verran, enemmän kuin suomalaisista yleensä. Cambridgen arkiston kappaleessa asianomaisen oikea nimi ja asema (n. 1½ riviä) on peitetty, muuten muistiinpano on täydellinen.⁹ Sen sisältö on seuraava.

Presidentti Kekkonen lähipiiriin kuuluneeseen *Mauriin* pitivät aiemmin virallisia yhteyksiä sekä PGU (eli KGB:n ulkomaantiedustelu) että GRU (sotilastiedustelu). KGB:n johto oli asettanut tavoitteeksi luottamuksellisen suhteen.

5 Christopher Andrew & Vasili Mitrokhin, *The Mitrokhin Archive: The KGB in Europe and the West* (London: Allen Lane / The Penguin Press 1999), 1–29.

6 "Supo aloittanut esitutkintoja vain harvoin", *Nelosen uutiset* 28.6.2010 / 1.12.2012 (<http://www.nelonen.fi/uutiset/kotimaa/261062-supu-aloittanut-esitutkintoja-vain-harvoin>). Uutinen perustui Suojelupoliisin ilmoitukseen esitutkinnassa olleista tapauksista vuodesta 1989, jolloin Supo sai tähän oikeuden. Alkuvuosina tapauksia ei ollut lainkaan, sitten 1993 viisi ja 1994 peräti 12. Sen jälkeen vuosittain 1–3–1–1; varmuudella näistä viimeinen (Olli Mattila) ei liittynyt Mitrohiniin.

7 Aluksi vahvoja epäilyjä esitti Berija-elämäkerran kirjoittaja Amy Knight, "Opening PANDORA's suitcase", *Times Literary Supplement* 26 Nov 1999. Ks. myös J. Arch Getty, *American Historical Review* 106: 2 (April 2001), s. 684–85. Kumpikin kärkitutkija epäili (aiheellisesti) Andrew'n väitettä, että Mitrohinilla olisi ollut rajoittamaton pääsy (*unrestricted access*) tiedustelun arkistomateriaaleihin. Toinen adjektiivi, *unprecedented* (ennennäkemätön), on osoittautunut oikeaksi.

8 Toimittaja Juha-Pekka Tikka on näyttänyt tekijälle Cambridgesta hankkimiaan kopioita. Tikan uutinen ja liitteenä oleva nimilista: "Noin 40 suomalaisen kontaktin tiedot löytyivät KGB-arkistosta", *Verkko-uutiset* 11.9.2014, <http://www.verkkouutiset.fi/kotimaa/1mitrohin-25427> – Suomalaisen urheiluväen nimiä on aineistossa ainakin kuusi, sillä KGB:n N-linjan tiedustelumies Ernst Russak oli peiteviraltaan urheiluttasea ja merkitsi agenteikseen tai kehittelynsä kohteiksi tuttavuuksiaan Työväen Urheiluliiton piirissä. Jokaisen kohdalla ei ole tekoja.

9 Muistiinpanon sisältö on selostettu viitteessä 1 mainitussa Tikan artikkelissa. Lisäksi tekijä on nähnyt kopion venäjänkielisestä liuskasta. Kunnes muuta mainitaan, lähteenä ovat nämä.

Elokuussa 1972 *Mauri* vieraili Neuvostoliitossa. ”Operatiivisessa keskustelussa” PGU:n vastavakoiluhallinnon päällikön V. K. Bojarovin kanssa *Mauri* ”suostui erittäin luottamukselliseen yhteistyöhön KGB:n kanssa Nato-maiden (etenkin USA:n ja Englannin) tiedustelupalvelujen toiminnan paljastamiseksi, kun ne toimivat Suomessa tai Suomesta käsin tarkoituksena vahingoittaa Neuvostoliiton ja Suomen suhteita tai Neuvostoliittoa, sen edustajia ja laitoksia”. Näissä merkeissä tapaamisia *Maurin* kanssa oli sekä Suomessa että Neuvostoliitossa.

Maaliskuussa 1973 *Mauri* ”liitettiin PGU:n agentuuriverkostoon agenttina”, huhtikuussa hänelle ”myönnettiin 150 000 Suomen markkaa”. Helmikuussa 1974, tavatessaan KGB:n puheenjohtajan Juri Andropovin, ”agentti vahvisti salaisen yhteistyönsä KGB:n elinten kanssa länsimaiden erikoispalvelujen toiminnan paljastamiseksi ja estämiseksi”. Yhteistyöstä ja saaduista tiedoista raportoitiin Leonid Brežneville ja puolueen keskuskomiteaan. (Luultavimmin valtioelimiä ohjaavan osaston päällikölle.)

KGB:n suosituksesta *Mauri* asettui tapamisissaan lännen tiedustelupalvelujen edustajien kanssa kannattamaan poliittista yhteistyötä Neuvostoliiton kanssa osoittaakseen lännen palveluille, ”että niiden oli turha toivoa pystyvänsä käyttämään Suojelupoliisia ja Mauria Neuvostoliiton vastaiseen toimintaan”. Yhteistyö päättyi vuonna 1978 *Maurin* jäädessä eläkkeelle.

Tällainen tekstiliuska siis. Siitä ei ole epäilystä, ettei *Mauri* olisi Arvo Pentti, joka toimi Suojelupoliisin päällikkönä toukokuusta 1972 helmikuuhun 1978. Sen salaamiseksi olisi pitänyt peittää paljon enemmän kuin nimi ja asema, sillä kaikki täsmää: aiemmat kontaktit, joita Pentillä oli sekä KGB:hen kekkoslaisena poliitikkona että GRU:hun nelinkertaisena puolustusministerinä, matkat Moskovaan, valtuudet puhua Suojelupoliisin nimissä länteen ja itään, eläkkeelle jäännin ajankohta.

Lähempi tarkastelu voidaan pilkkoa kolmeen osaan: 1) tapauksen sijoittuminen KGB:n operatiivisen käytännön puitteisiin; 2) asian luonne ja merkitys Arvo Pentin, Suojelupoliisin ja Suomen kannalta; 3) raha.

KGB:n käytännöt

Neuvostoliiton ulkomaantiedustelu kannusti upseereitaan värväämään agentteja. Sillä tarkoitettiin tietolähdettä, joka tiesi olevansa neuvostotiedustelun avustaja, oli sitoutunut siihen mieluiten allekirjoituksellaan, noudatti ohjeita ja sai palkkiona rahaa tai muita etuuksia, ellei motiivi ollut aatteellinen. Tästä perusmuodosta oli toki muunnelmia, kuten agentit jotka oli värvätty ”väärän lipun alla”, toisin sanoen uskoteltu heidän auttavan jotain muuta tahoa. Agentit katsottiin tiedustelun parhaaksi menetelmäksi, onnistunut värvääjä palkittiin ylennyksillä ja maineella.

Tämä loi tiedustelu-upseereille kiihokkeen paitsi värvätä myös liioitella saavutuksiaan. Helsingissä sodan molemmin puolin vaikuttanut Jelisei Sinitsyn (Jelisejev) oli alan virtuoosi. Hän teki Suomesta loistavan alun karrieriinsa ja yleni lopulta kenraaliksi. Siihen aikaan kenraalin tähtiä ei ollut ihan joka toisella. Moskovassa Lubjankan käytävillä hän usein kehuskeli Suomen hallituksen piiristä värväämillään agenteilla, joista yksi oli pääministeri J. K. Paasikivi. Väittämänsä mukaan Sinitsyn ”henkilökohtaisesti kontrolloi tätä miestä”. Sen sijaan Paasikiven päiväkirjoissa tapaamisia mainitaan vain yksi, usean hengen päivällisillä, ja sielläkin pääministeri puhui politiikkaa toisen neuvostodiplomaatin kanssa, ei Sinitsynin.¹⁰

Samainen Sinitsyn raportoi värvänneensä Kustaa Vilkkunan, niin että esittelytapaamisella hänen seuraajansa muitta mutkitta työnsä rahan kuorta hämmentyneen suomalaisen kouraan. Vilkkunan kohdalla toteutui myös se operatiivinen traditio, että arvokasta agenttia näytetään henkilökohtaisesti tiedustelun jollekulle korkealle päällikölle.

Tämän tradition valossa on tarkasteltava myös *Maurin* värväystä. Värvääjäksi ilmoitettu Vitali Bojarov (s. 1928) näyttää juuri vuonna 1973 tehneen karrierissaan ratkaisevan hypäyksen ylöspäin, epäilemättä *Maurin* siivittämänä. Hän oli isän puolelta mordvalainen, siis suomensukuinen, mistä sai ehkä jutun juurta. Isä oli saman alan miehiä, kaatui sodassa. Var-

10 Rentola 2009, s. 79 ja siinä mainitut lähteet.

haisen uransa Bojarov vietti äitinsä kotiseudulla Ukrainassa radiotiedustelun ja vastavakoilun tehtävissä. Unkariin piti vuonna 1956 poiketa komennukselle. Moskovaan Bojarov pääsi vuonna 1961, koetti palvelua ulkomailla vuosina 1963–65 vastavakoilun KR-linjalla diplomaattipeitteellä Britanniassa. Sieltä tuli karkotus eikä mies päässyt yrittämään toista kertaa, vaan palveli Moskovassa KGB:n ulkomaantiedustelun (PGU) ulkoisen vastavakoilun päällikkönä. Siinä virassa hän oli Pentin isäntänä.

Pentin vierailun jälkeen Bojarov hypähti monta askelmaa ylöspäin, KGB:n toisen päähallinnon (VGU) päällikön sijaiseksi. Se oli 45-vuotiaalle iso paikka. VGU:lle kuului ulkomaiden lähetystöjen, tiedustelijoiden ja muidenkin ulkomaalaisten valvonta Neuvostoliitossa. Päähallinnon päällikön sijainen laskettiin KGB:ssä jo ihmiseksi; sotilasarvoksi tuli kenraaliluutnantti (1981). Vuonna 1985 hän siirtyi Neuvostoliiton tulliin, päällikön sijaiseksi ja sitten päälliköksi. Eläkkeelle hän jäi heinäkuussa 1991, juuri ennen Janajevin juntan kaappausyritystä ja Neuvostoliiton loppua.¹¹

Sekavaa, byrokraattista? Tiivistetään siis: menestyskarrieeri, korkein kunniamerkein koristettu.

Sanamuotojen pohjalta voi päätellä, miten keskustelu Moskovassa on edennyt. Bojarov ja kumppanit ovat perustelleet asiaansa Paasikiven–Kekkosen linjalla ja yya-sopimuksella, jotka heidän tulkintansa mukaan velvoittivat yhteistyöhön myös tällä alueella. Huomiota kiinnittää, että ensitapaamisella länsitiedustelu kohteena oli määritetty melko tarkasti. Muutoin kirjatut sanamuodot olivat neuvostojargonia, ja tuskinpa Pentti niitä näki. On vaikea kuvitella hänen panneen nimeään alle, ellei kunto ole mennyt tolkkuttomaksi. (Jätämme raha-asian tuonnemmaksi.) Jos Pentti sijoitettiin luokkaan *dovernoe litso* (luotettu henkilö), niin kuin on syytä uskoa, allekirjoitusta ei edes tarvinnut pyytää.

11 Hakusana "Bojarov Vitali Konstantinovitš", Klim Degtjarev & Aleksandr Kolpakidi, *Vnešnjaja razvedka SSSR*. Entsiklopedija spetslužb (Moskva: Jauza & Eksmo 2009), 376–77. Samoja tietoja, Sergei Tsertoprud, *Andropov i KGB* (Moskva: Jauza & Eksmo 2004), 513–14.

Myötäilylle oli tiettyä pohjaa, sillä Suomi ja Suojelupoliisi vastuuviranomaisena olivat jo pitkään olleet sillä linjalla, että lännen tiedustelua Suomen rajan ylitse Neuvostoliittoa vastaan oli syytä hillitellä ja estää. Se oli havaittu viisaaksi 1950-luvun alkupuoliskolla, kun Yhdysvaltain ja Norjan organisoimat suomalaisten kaukopartiomiesten retket itärajan yli aiheuttivat hankalia tilanteita. (Rajan yli palasi väsyneitä miehiä, joiden perään ammuttiin; joitakin jäi sille tielle.) Suomi halusi kuitenkin ehkäistä omin voimin ja keskustelemalla lännen kanssa. Raja kulki siinä, että lännen toimien ehkäisyä ei haluttu missään tapauksessa tehdä yhteistyössä Neuvostoliiton kanssa, vaan vain omin neuvoin. Juuri sen rajan yli Moskovaan KGB nyt Penttiä hilasi.

KGB:n johtoportaisissa tulkittiin yhteisymmärryksen syntyneen. Siihen viittaa sekin, että itse Andropov otti Pentin vastaan. KGB:n piirissä alettiin puhua, että Suojelupoliisin päällikön kanssa oli tehty epävirallinen sopimus rajoittaa läntisten palveluiden toimintaa Neuvostoliittoa vastaan Suomen alueelta.¹²

Suomen puolen todellisuus

Pentin kummastakaan yllä mainitusta virkamatkasta Moskovaan (elokuu 1972 ja helmikuu 1974) ei ole löytynyt matkaraporttia Suojelupoliisin arkistosta. Varsinkin ensimmäinen matka järjestettiin salamyhkäisesti. Kutsun esitti Neuvostoliiton sisäasiainministeriö MVD eikä suinkaan todellinen isäntä KGB. Pentti matkusti yksin eikä ilmeisesti maininnut asiaa etukäteen virkapaikallaan. Matka tuli tietoon vasta, kun rajalta saapui tavanomainen lista Neuvostoliittoon matkustaneista. Vastavakoilun päällikkö Arvi Koli sitten huomautti päällikölle ikään kuin leikin päin, että matkoista kannattaisi vihaista etukäteen, ”että tiedettäisiin jos on pakoon mennyt sinne, pantaisiin etsintäkuulutus”. Viraston sisäiseen käyttöön laatimissaan muistelmissa Koli muotoili kohteliaasti, että päälliköllä oli

12 Oleg Kalugin, *Proštšai, Lubjanka!* (Moskva: Olimp 1995), 250. Nyt esiin tulleiden tietojen valossa tulkitsisin, että tällaiset puheet KGB:ssä liittyivät Pentin matkoihin.

rajalliset näköalat laajempaan keskusteluun.¹³ Pentti tiesi rajoituksensa eikä edes pyrkinyt Supon päälliköksi, vaan ryhtyi siihen lopulta Kekkonen kääskystä. Hänellä ei ollut kokemusta vastavakoilusta eikä päälliköltä edellytettyä juristin tutkintoa. Viimeksi mainittu toki oli puitteista vähäisin.

Päällikön toinen Moskovan-matka oli puitteiltaan normaalimpi. Sen jälkeen KGB:n vieraksi matkusti kaksi Supon virkailijaa tutustumaan valtiovierailujen turvajärjestelyihin. Matkaraportin mukaan Andropovin edustaja ”selvitteli KGB:n pyrkimyksiä saada kontaktia Paasikivi–Kekkonen linjan periaatteiden mukaan myös Suojelupoliisiin”. KGB halusi ulottaa yhteistyön laajemmalle kuin Ety-kokoukseen ja turvajärjestelyihin ja havitteli samaa myös Ruotsin kanssa.

Alkoi sattua tapauksia, joissa Suojelupoliisin vastavakoilijat saivat aiheen uumoilla, että päälliköllä oli jonkin asteen välipuheita venäläisten kanssa. Mitrohinin muistiinpanon valossa nämä tapaukset joutuvat nyt uuteen valoon. Moni alkaa muistaa lisäksi. Kun tulee uusi tieto, vanhat faktat asettuvat uuteen järjestykseen ja niiden merkitys muuttuu. Sivuseikka voi tulla tärkeäksi.

Kerran Pentti määräsi varjostuksen, kun KGB väitti Suomen ja SEV:n (Keskinäisen taloudellisen avun neuvosto, *Sovet Ekonomitseskoi Vzaimopomoštši*) suhteita hoitaneen virkamiehen (Ilkka Tapiola) vuotaneen salaista tietoa Ruotsiin. Koli keskeytti varjostuksen saman tien, kun havaittiin Tehtaankadun miesten saapuneen Tapiolan työpaikan tuntumaan tarkkailemaan, varjostettiin häntä tosiaan. – Tässä niin kuin usein muulloinkin KGB kenties vedätti. Varsinaisena tavoitteena saattoi olla selvittää, miten hyvin Supo tunsii varjostettavan pojan, Kari Tapiolan, joka kuului SDP:n nouseviin ulkopoliittisiin kykyihin ja oli KGB:n kirjoissa *Tero*.

13 Rentola 2009, s. 69 ja siinä mainitut lähteet; Arvi Kolin muistelmat (1982), s. 188; tekijän keskustelut (2014) kolmen Suossa palvelleen virkamiehen kanssa. Rajalta saadun tiedon alkulähde on päällikön sihteeri Kaarina Kykkänen, jonka muistama sitaatti on. Yksi virkamies mainitsi saaneensa tiedon jo Pentin kuljetajalta, sillä asemalle hän meni virka-autollaan.

Toisella kertaa Supon havainnon perusteella jäi Israelissa kiinni venäläinen tiedustelu-upseeri, jolla oli huolellisesti rakennettu juutalainen henkilöllisyys ja Itävallan passi. Pentti älysi kysyä, mistä Supoon oli saatu miehen valokuva. Omasta päästäänkö keksi tuota kysyä? Ihmeteltiin ja vastattiin: Ruotsista. Kolin määräykses-tä soitettiin sitten Ruotsiin ja varmistettiin, että sanovat niin, jos kysytään. Kuva oli lännempää, ja alkujaan Israelista, jossa mies oli pidätetty.

Kerran kun Supon miehet seurailivat Helsingissä kahta korkeaa KGB:n miestä, havaittiin näiden menevän Pentin asuintalon autotalliin. Sittemmin osoittautui, että toinen oli Bojarov, joka oli tullut tätä varten Helsinkiin. Aamulla Pentti myönsi, että häntähän siinä tultiin tapamaan. Hän oli käynyt Seurasaressakin iltakävelyllä erään kolmannen venäläisen kanssa. Koli tähdensi, ettei tuollaiseen pidä mennä, vaan KGB:n edustajia pitää tavata joko virkapaikalla tai julkisessa ravintolassa.

Näiden ja muiden tapausten valossa voi arvioida, että Pentti oli tehnyt ja tiesi tehneensä lupailuja yhteistyöstä, ehkä hieman epäkonkreettisesti. Kun KGB yritti lunastaa lupauksia, se samalla jatkuvasti testasi, kuinka pitkälle voisi päästä. Pentti viestitti hankalasta tilanteestaan myös silloin, kun Ratakadulla tuli esiin arkaluontoisia yhteistyöjärjestelyjä lännen palveluiden kanssa. ”Hoitakaa te pojat vain”, hän tapasi sanoa, haluamatta kuulla detalleja. Mitä ei tiedä, sitä ei voi kenellekään kertoa.

Jokin häivähdys tilanteesta tihkui pohjoismaisten palveluiden tietoon, sillä niiden johdotasoilla alkoi kiertää huhu, että Suojelupoliisi oli ”romahtanut” eikä luottamuksellinen yhteistyö sen kanssa ollut enää viisasta. Brittien korkea edustaja kiersi vakuuttamassa Skandinavian pääkaupungeissa, että suomalaiset olivat edelleen samoja suomalaisia kuin ennen.¹⁴ Kun viesti tuli britiltä, se uskottiin, kuten osoittaa Supon ja Tanskan PET:n läheinen yhteistyö

14 Tekijän 2012 saama muistitieto ei-suomalaiselta taholta. Norjan POT:n epäilyistä Supon uutta johtoa kohtaan, ks. Trond Bergh & Knut Einar Eriksen, *Den hemmelige krigen: Overvåking i Norge 1914–1997*, Bd. 2 (Oslo: Cappelen 1998), 208–09.

eräissä teollisuusvakoilutapauksessa. Epäiltyjä varjostettiin yhdessä Helsingissä.

Helmikuussa 1975 Bojarov tuli viralliselle vastavierailulle Suomeen. Se ei oikein istunut hänen uuteen virkatehtäväänsä, ulkomaalaisvalvontaan Neuvostoliiton sisällä, mutta KGB:n kannalta hän oli Pentin ”hoitaja”, joten juuri hän sieltä tuli. Etukäteen toimittamissaan keskustelunaiheissa venäläiset ehdottivat, että Suojelupoliisi hankkisi heille tietoja Yhdysvaltain tiedustelusta. Kekkonen määräsi, että ”näin ei saa tehdä”, joten Pentti kieltäytyi keskustelemasta aiheesta. Silloin vieraat ilmoittivat, että ”eivät he ole tulleet Suomeen seurustelemaan. YYA velvoittaa yhteistyöhön myös tällä alalla.” Kun Pentti kiisti tulkinnan, vieraat ilmoittivat nostavansa asian muille tasoille.¹⁵ Pentin toiminta viittaa siihen, että hän ei kokenut tällaista luvanneensa eikä ollut toimittanut tietoja lännen palveluista. ”Muille tasoille” asian ei tiedetä nousseen.

Suhde alkoi siis jäähtyä, ja aivan jäihin se meni, kun Suojelupoliisi lokakuussa 1976 pidatti tullihallituksen yliaktuaari Olavi Pihlmanin, joka oli ollut KGB:n tiedustelun palveluksessa yli kaksi vuosikymmentä. Pidätyksessä nojaututtiin siihen lainkohtaan, joka velvoitti poliisimiehen puuttumaan verekseltä havaitsemaansa rikokseen. Pihlman otettiin kiinni heti hänen saatuaan rahakuoren ja viskipullot hoitajaltaan. Supon päälliköltä ei siis kysytty lupaa pidätykseen.

KGB:n raivokas ja korkealta esitetty vasta-reaktio viittaa siihen, että venäläiset kokivat tulleen petetyiksi. Helsinkiin ilmaantui Kekkonen (ja myös Pentin) puheille itse Mihail Kotov, joka oli kenraali ja korkea herra KGB:ssä, luotuaan maineensa Suomen presidentin lähimiehenä. Pentiltä hän katsoi oikeudekseen tiukata, mistä Supo oli saanut jutun tietää. Omilla havainnoilla, päällikkö kai vastasi.

Niinpä Kotov syytti Kekkoselle, että ”Pentin miehet” varjostivat, vaikka joskus oli saatu lupaus, ettei diplomaattiautoja varjostettaisi. Suojelupoliisin seuraavassa päällystökokouksessa

Pentti vahvisti, että oli saatu kielto seurata diplomaattiautoja. Samalla hän tuli antaneeksi päteväen operatiivisen ohjeen: jos autoja kuitenkin oli tarpeen seurata, ”se on tehtävä niin, ettei sitä havaita”.

Toinen entinen KGB:n Helsingin-päällikkö, suurlähettiläs Vladimir Stepanov tiukkasi Kekkoselta, minkä vuoksi pidätys. (Eli: miksei hoidettu hiljaa?) Presidentti antoi juristintutkintoaan heijastavan vastauksen: teko toteennäytetty, lainvastainen ja Suomen maaperällä. Aikoinaan Pentin maatilalla Hämeenkyrössä Stepanov oli presidentin mielestä ”kuten aina myönteinen”¹⁶, mutta nyt vastassa oli toinen Stepanov, niin härski, että Kekkonen mietti jo luopuvansa jatkostaan. Pelattiin hämmästyttävän isoin panoksin.

Vaikka Stepanov uhkaili rankasti, välittömät seuraukset rajoittuivat siihen, että suurlähettilään sihteeri soitti Ratakadulle ja kertoi, että Pentti ja muut Supon johtomiehet olivat saaneet ”erehdyksessä” kutsun lokakuun vallankumouksen vuosipäivän vastaanotolle. Pentti kysymään Kekkoselta, mitä nyt tehdään. Ette mene sinne, neuvoi presidentti, ja puuskahti päiväkirjaansa: ”Se oli Pentti!”¹⁷ Ehkä tapaus johti myös kutsun peruuttamista salaisempaan seuraukseen: Pentin valokuvaa tuskin sittenkään lopulta ripustettiin sille seinälle, jolle KGB naulasi muista palveluista värväämänsä agentit.

Sen verran Kekkonen ja Pentti säikähtivät venäläisten jyrkkää reaktiota, että kun Suojelupoliisista toukokuussa 1977 esiteltiin seuraava vakoilujuttu, toimenpiteitä ei saatu päätetyksi. Kysymyksessä oli teollisuusvakoilu ja sotilaskäyttöön soveltuvien kaksoiskäyttömateriaalien ja piirustusten hankkiminen länsimaista, joista näitä ei venäläisille myyty. Valtiojohto lupasi ratkaista asian presidentti Kekkonen Neuvostoliiton-matkan jälkeen, mutta siihen ei palattu koskaan. Perusmuistioon tehtyjen jakelumerkintöjen mukaan Suojelupoliisin oma päällikkö

15 Urho Kekkonen päiväkirja 7.2.1975 ja lisämerkintä 10.2.1975, *Urho Kekkonen päiväkirjat*, toim. Juhani Suomi, 4: 1975–1981 (Helsinki, Otava 2004).

16 Urho Kekkonen päiväkirja 3.8.1973, *Urho Kekkonen päiväkirjat*, toim. Juhani Suomi, 3: 1969–1974 (Helsinki: Otava 2003).

17 Pihlmanin tapausta on selostettu Rentola 2009, 70–72. Pentin ja Kekkonen suhteen psykologiasta, ks. myös Arvo Pentin kirje Urho Kekkoselle 27.8.1979, Urho Kekkonen arkisto IV: 8.

sai paperin vasta melkein neljä kuukautta myöhemmin kuin ylin valtio- ja poliisijohto.¹⁸

Kokonaiskuva

Mitä voi päätellä, kun tarkastellaan toisiaan vasten Mitrohinin muistiinpanoa, tietoja KGB:n operatiivisista proseduureista ja asiaan liittyviä tiedonsirpaleita Suomesta? Jos edelleen sivuutamme raha-asian, nämä tiedot voidaan yhdistää seuraavanlaiseen kuvaan.

Vetoamalla Paasikiven–Kekkonen linjaan KGB sai Suojelupoliisin päälliköltä Pentiltä lupauksia yhteistyöstä ja lännen tiedustelun rajoittamisesta Suomesta käsin Neuvostoliittoa vastaan. Normaalien proseduurinsa mukaisesti KGB merkitsi Pentin agentikseen ja yritti pitää häneen yhteyttä konspiratiivisten käytäntöjensä säännöillä. Pentti ei kuitenkaan mieltänyt luvanneensa niin paljon kuin KGB oletti tai toivoi eikä hänellä ollut edellytyksiä kääntää Suojelupoliisia täysin toteuttamaan sitäkään, minkä hän mielsi luvanneensa. Etenkin vastavakoilua johtanut Arvi Koli¹⁹ tunnisti päällikköön liittyneet riskit ja pyrki toisaalta ohjaamaan esimiästään, toisaalta varovasti sivuuttamaan hänet. Tämä meni ohjesäännön kirjainta vastaan, mutta tapahtui osittain Pentin itsensä tietien ja hiljaisella myöntymisellä.

Tämän saa ottaa metodologisena ohjeena. Kun yhdestä lähteestä ponnahtaa hätkähdyttävä tieto, on kaivettava esiin kaikki, mikä asiaan muissa lähteissä liittyy, ja koetettava pää kylmänä rakentaa kokonaiskuva. Tämä ei tietenkään tarkoita puhtaaksi pesemistä eikä muutakaan advokatyyriä. Ei sitäkään kuvaa, mikä tästä asiasta yllä perattiin esiin, voi järin kauniina pitää.

Tutkimuksen näkökulmasta voi sivumennen panna merkille, että kansainväliset suhteet näyt-

täytyvät tiedustelun alueella usein ”paljaampina” kuin esimerkiksi diplomaatiassa. Kuka on ystävä, kuka vastapuoli, kehen luotetaan, kehen ei – paradoksaalisesti tämä on yksiselitteisempää tiedustelun maailmassa, jota pidetään sumeana. Paljaampana siellä näyttäytyi myös kylmän sodan lopputulos, jota Mitrohinin loikka heijasti.

Kun Suojelupoliisin seuraava päällikkö, nuori Seppo Tiitinen, oli käynyt ensi kertaa Moskovassa, KGB:n uusi Helsingin-päällikkö Viktor Vladimirov vertasi sitä edeltäjän matkoihin. Hän väitti KGB:n johdon arvioineen uuden matkan onnistuneemmaksi kuin Pentin matkat. Tosin Andropovia Tiitinen ei saanut tavata, vaikka Vladimirov etukäteen valmensi siihen, kertoi miten KGB:n johtaja ilmaantuisi kokoushuoneeseen, miltä näyttäisi ja miten silloin olisi syytä käyttäytyä. Vladimirovin puheiden mukaan aikaisemmillä matkoilla ”oli tehty virheitä sekä Pentin että heikäläisten puolelta”. Nyt Vladimirovin esittämä linja oli hyväksytty Moskovassa, ei kiitoksin, mutta hyväksytty kuitenkin.²⁰ Viimeksi mainittu tuskin voi muuta tarkoittaa kuin sitä, että piti pyrkiä luottamuksellisiin suhteisiin, mutta ei enää tarvinnut kouristuksenomaisesti takertua agentiksi värväämiseen kaikkine lisineen. Agentin sijasta voitiin puhua ”operatiivisista resursseista”.

Tiitinen oli yhtä uskollinen kekkoslainen kuin edeltäjänsä, mutta sikäli toista maata, että hän osasi luvata KGB:lle rajatun ja selväpääisemmin sekä esittää kielteiset vastaukset ikään kuin myönteisesti: toki pitää torjua tiettyjä CIA:n toimia, mutta on parempi, kun teemme sen itse.

Jäljellä on kuitenkin vielä yksi kiperä kysymys.

Raha

Arkaluontoisin asia Mitrohinin muistiinpanossa on mainittu rahasumma ja sen suuruus. Se oli

18 Muistio 11.5.1977 ja ilmoitus 985, 21.8.1978, Henkilömappi n:o 6629, Suojelupoliisin arkisto. – Tuntuu mahdottomalta, että Pentti olisi voitu kokonaan sivuuttaa asiassa, mutta on juuri ja juuri mahdollista, että yksityiskohdat sisältänyt muistio annettiin hänelle myöhemmin kuin muille.

19 Ilmeisesti Kolin motiivit olivat pikemminkin virkamieheettisiä ja ammatillisia kuin poliittisia. Poliittisilta mielipiteiltään hän näyttää olleen maltillinen; päällystökokouksissa hän arvosteli jyrkkiä oikeistomielipiteitä ja tuki uutta nuorta keskustalaista päällikköä, Seppo Tiitistä.

20 Rentola 2009, 69, 147, sekä siinä mainitut Tiitisen muistiot keskusteluistaan presidentti Kekkonen kanssa 25.9.1979 (sit.) ja 27.11.1979; Tiitisen haastattelu 2009. On otettava lukuun, että Vladimirov saattoi tahallaan pyrkiä sumentamaan Tiitisen kuvaa Pentin vierailuista. Toisaalta ei kannattanut herättää epäluuloja selittelemällä liikaa noita vierailuja. Lievän imartelun Vladimirovilla toki havaitsee.

tavattoman suuri summa ja ylitti ne rajat, mitä KGB oli valmis agenteilleen maksamaan.

CIA:n Aldrich Ames sai agentiksi ryhtyessään 50 000 \$²¹ ja silloin KGB:lle oli luvassa ensi luokan operatiivista tietoa, erittäin sensitiivistä ja toimenpidekelpoista, sillä Ames tiesi oikeita yhdysvaltalaisen agentteja Neuvostoliitossa ja itse KGB:ssä. Vaikka myös pienen ulkomaisen palvelun päällikkö ilman muuta luokiteltiin arvokkaaksi kohteeksi, Amesiin verrattuna Pentti ei tiennyt mitään, mutta olisi silti tuhdin avausmaksun miehiä. Tuntuu kohtuuttomalta.

Arvelin ensin, että kyse olisi voinut olla korruptiosta KGB:n riveissä. Suojelupoliisi teki havaintoja sellaisesta jo 1970-luvulla, tosin pienimittaisesta. Tässä olisi ollut joillekuille oiva mahdollisuus leikata rasvainen siivu. Ajatusta ruokki muotoilu, että rahat ”myönnettiin” Pentille, mutta vastaanottamista ei mainittu, kuitaamisesta puhumattakaan. Vaikka Pentti ei ollut tiedustelun ammattilainen, sen hän ymmärsi, mitä rahan ottaminen merkitsi. Poika, entinen kansanedustaja Klaus Pentti, ei millään usko isänsä ottaneen KGB:n rahaa. ”Niin paljon jämäpti mies hän oli.”²²

Tarkemmin pohdittuna korruptioajatus täytyy hylätä, ainakin täydessä mitassa. Nykymaailmassa sen toki uskoisi, mutta silloin KGB:n johdossa oli Juri Andropov, joka tunnettiin (toisin kuin Brežnev lähipiireineen) korruption julmana vainolaisena. Neuvostoliiton johtoon nousuaan hän jopa teloitutti suomalaisten idänkauppiaiden yhteistyökumppaneita. Ei sittenkään tunnu mahdolliselta, että tuollainen potti olisi hänen tontillaan jätetty varmistamatta.

Jos ei Pentti pannut rahaa liiveihinsä eivätkä KGB:n miehet varastaneet, mitä sitten? Yksitystajoutuu. Pentti oli keskustapuolueen k-linjan sisintä piiriä. Juuri nimityksensä aikoihin hän oli mukana päivällisillä, joilla Kekkonen ilmoitti viidelle luottomiehelleen ratkaisseensa presidenttikisymyksen: ”Ehdokkaaksi en suostu, valita

saa.”²³ Pentti oli vanhastaan järjestelemässä myös k-linjan arkaluontoisia rahoituskuvioita mm. Maaseudun yhteisvaliokunnan säätiössä.

Keväällä 1973 ei ollut vaaleja eikä akuuttia vaalirahan tarvetta, mutta silloin oli meneillään Kekkonen jatkoajan säätäminen poikkeuslailla ja siihen liittyviä järjestelyjä, joissa myös rahalla oli ollut ja oli käyttöä. SMP:stä irronnut ja poikkeuslain taakse siirtynyt eduskuntaryhmän enemmistö oli jo saanut Veikko Vennamolta haukkumanimen ”seteliselkärankaiset”, kun myös puoluetuki siirrettiin heille. Ehkä siihen ja vastaaviin hankkeisiin tarvittiin muutaakin rahaa. Maaseudun yhteisvaliokunnan säätiö – jonka hallituksessa Pentti oli vielä eläkkeelle jäätyäänkin – sai vuosina 1971–73 tileilleen 219 300 markkaa sellaisia tilillepanoja, joiden alkuperä ei selvinnyt edes valtionalouden tarkastusviraston myöhemmissä tutkimuksissa.²⁴ Tunnetaan ennakkotapauskin, Maalaisliiton puoluesihteerille Arvo Korsimolle tammikuussa 1962 KGB:n suosituksesta myönnetty avustus vaalivelkojen maksuun.²⁵

Tämä on spekulatiota, tai vähän parempaa, varsinaisia todisteita ei ole. Jos se näin meni, selittyisi se, miksi suuri summa olisi otettu vastaan ja mihin rahat menivät. Ei tälläkään kuvalla kauneuskilpailuja voiteta, mutta historiantutkimuksessa painaa enemmän looginen päättely ja kaiken tiedon sopiminen yhteen, niin että kuva voi sanoa uskottavaksi tai joskus jopa totuudeksi. Tällä erää.

Kirjoittaja on Turun yliopiston poliittisen historian professori.

23 Kekkonen päiväkirja 17.4.1972, *Urho Kekkonen päiväkirjat*, 3. Muut vieraat olivat Ahti Karjalainen, Kustaa Vilkuna, Eino Uusitalo ja Matti Kekkonen.

24 Jarmo Korhonen, *Väryksen valtakunta* (Helsinki: Tammi 2014), 338. *Iltalehden* blogissaan 8.11.2014 Korhonen esitti tätä koskevia lisätietoja.

25 KGB:n muistio 22.1.1962, *NKP ja Suomi: Keskuskomitean salaisia dokumentteja 1955–1968*, toim. V.N. Tšernous & H. Rautkallio (Helsinki: Tammi 1992), 123. Vladimirov kommentoi, että vaikka tällainen aloite kirjattiin ulkomaalaisen nimiin, usein se oli lähtöjään neuvostotalolta, sillä ulkomaisen politiikan rahoittaminen luettiin huomattavaksi ansioksi. Viktor Vladimirov, *Näin se oli...* (Helsinki: Otava 1993), 230–31.

21 *An Assessment of the Aldrich H. Ames Espionage Case and Its Implications for U.S. Intelligence: Report Prepared by the Staff Select Committee on Intelligence, United States Senate [84-046]* (Washington: Government Printing Office 1994), s. 11–13.

22 Klaus Pentin haastattelu, *Aamulehti* 14.9.2014.

aino

TALVEN
TUULIIN JA
TUISKUIHIN

FREDA 33, HELSINKI
MA-PE 10.30 - 18.00
LA 10.30 - 15.00
PUH. 611 611

TUTUSTU AINO MEDIAAN,
UUDENLAISEEN NETTILEHTEEMME
OSOITTESSA WWW.AINO.NET